

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FƏRİDƏ AFTANDİL QIZI ASLANOVA

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İŞĞAL OLUNMUŞ
ƏRAZİLƏRİNDƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ
(1991-2010-CU İLLƏR)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycan Respublikası tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Q.S.İsmayilzadə

Elmi məsləhətçi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru

Q.Ə.Hacıyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

M.R.Əliyeva

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası

Müdafiə “ 22 ” 10 2014-cü il, saat “ ” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 sayılı Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru:

Ə.Q.Qasımov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığı qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri təcavüzkar Ermənistan “dövləti”nin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı işğalçı hərbi- ideoloji siyasətin siyasi və tarixi səbəblərinin mahiyyətini açaraq onu dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla yanaşı, həm də onun ifşasına nail olmaqdır. İyirmi ildən artıqdır ki, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal edilmiş, milli mədəni irsimizin çoxsaylı və dəyərli abidələri erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 946 yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 4366 sosial mədəni obyekt, 695 tibb ocağı və s. məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatri və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatlar zamanı 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. 1 milyondan çox insan etnik təmizləmə və deportasiyaya məruz qalmışdır.¹

Heydər Əliyev ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətkar əməllərindən söz açaraq demişdir: “XX əsri götürsək, əsrin əvvəlindən sonuna qədər erməni millətçiləri, erməni quldurları, cinayətkarları tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı edilən cinayətlər misilsizdir. Hücumlər olub, təcavüzlər olub, qırğınlar olubdur - əsrin əvvəlində də, 1918-20-ci illərdə də. Sonra, 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılması və bizim itkilərimiz, soydaşlarımızın həlak edilməsi, Qarabağ ətrafında müharibənin başlandığı zamandan indiyə qədər bizim verdiyimiz qurbanlar, şəhidlər hamısı ermənilərin, Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmən mövqeyinin davam etdiyini sübut edir, göstərir. Bunların nəticəsində ərazimizin təxminən 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunubdur və ümumən bir milyondan artıq soydaşımız, vətəndaşımız yerindən, yurdundan olub, qaçqın vəziyyətində yaşayır”.²

¹ <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf> // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası.

² Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr, 1998. 500 s. s.357-358.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və onun işğal olunmuş ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, təcavüzkar Ermənistan “dövləti” bu gün də işğalçılıq siyasətini davam etdirir.

Eyni zamanda Ermənistan Respublikası tərəfindən “Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasının və “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında” Paris Konvensiyasının müddəaları kobudcasına pozularaq Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində Azərbaycan xalqının qədim tarixi yaddaşı olan maddi-mədəniyyət abidələri planlı və sistemli şəkildə məhv edilərək məqsədyönlü vandalizm aktı həyata keçirilir, mədəni sərvətləri talanır, Azərbaycan-türk mənşəli yer adları dəyişdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ATƏT-in VII sammitindəki çıxışında demişdir: “Ermənistan şəhər və kəndlərimizi, evlərimizi və müqəddəs yerlərimizi, ulu babalarımızın məzarlarını və məscidlərimizi dağıtmışdır. Onlar hərbi cinayətlər və Xocalıda soyqırımı törətmişlər və orada yüzlərlə mülki şəxs yalnız azərbaycanlı olduğuna görə Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən məhv edilmişdir”.¹

455-ci ildə Romanı ələ keçirərək Avropa sivilizasiyasına məxsus qədim maddi-mədəniyyət abidələrini, xüsusilə də xristian katolik kilsələrini qarət və darmadağın etməklə vandallar insanlıq tarixinə özlərinin vəhşilik damğasını vurmaqla yanaşı, tarixə “vandalizm” terminini də gətirdilər. Məlumdur ki, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı alman faşistlərinin şəhərləri, sənət əsərlərini məhv etmələri, insanlığa qarşı törətdikləri vəhşiliklər bəşəriyyət tərəfindən vandalizm və soyqırımı kimi qəbul olunmuşdur.

XX əsrdə dəfələrlə erməni vandalizminə məruz qalmış Azərbaycan xalqı bu günə qədər onun acı nəticələrini yaşasa da, bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən düzgün qiymətini almamış, gühahkarlar cəzalandırılmamışdır. Cəzasız qalan erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus maddi və mənəvi sərvətləri məhv etməklə, şəhərləri, kəndləri, qəsəbələri xarabazara çevrməklə, tarixi abidələri dağıtmaqla bəşəri cinayətlər törətmişlər. Özgə torpaqlarına yiyələnməklə, onların maddi və mənəvi sərvətlərini, abidələrini saxtalaşdırıb özünükiləşdirməklə özlərini dünya ictimaiyyətinə qədim xalq kimi təqdim etməyə çalışan ermənilər əslində insanlıq mədəniyyətinə qarşı cinayət törətmişlər.

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Astanada ATƏT-in VII sammitindəki çıxışı. www.president.az/articles/1189.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu bizə dik-tə edir ki, bu sahəyə daha da böyük diqqət göstərək. Çünki bu bölgənin ta-rixi ermənilər tərəfindən daim saxtalaşdırılır, daim təhrif olunur”.¹

Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən ermənilərin planlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdikləri bu cür cinayət hərəkətlərinin – soyqırımı və vandalizm aktlarının məqsədini, Azərbaycan xalqına, onun ya-ratdığı qədim və zəngin mədəniyyət irsinə qarşı təcavüzünün mahiyyətini açmağa böyük ehtiyac, törədilən cinayətlərin tarixi və siyasi cəhətdən araş-dırılmasının zəruriliyi, tədqiq olunan mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi: Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi onun vəzifələri ilə müəyyənləşir və əsasən Sovet İttifaqının dağılması ilə 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yenidən müstəqilliyinə qovuşması-dan 2010-cu ilə qədərki dövrü əhatə edir. Müstəqilliyinin ilk günlərindən xa-rici təcavüzlə üzləşən Azərbaycan Respublikası bu dövrdə tarixinin ən ağır döv-nəmlərindən birini yaşamışdır. 1992-ci ildən etibarən xalqımıza qarşı açıq hərbi əməliyyata başlayan Ermənistan xarici havadarlarının dəstəyi ilə Azər-baycan Respublikasının 20 faiz ərazisini işğal etməyə müyəssər oldu. Məhz, göstərilən dövr Azərbaycan torpaqlarının işğalı və işğaldan sonra həmin əra-zilərin viran edilməsi, işğalçılar tərəfindən milli irsimizə, maddi-mədəniyyət abidələrimizə qarşı vandalizm aktlarının həyata keçirilməsi, mədəni irsimizin saxtalaşdırılması, iqtisadi infrastrukturun dağıdılması, ekoloji tarazlığın po-zulması və s. ilə səciyyəvidir. Dissertasiyada qeyd olunan bütün bu məsələlər müxtəlif səpkili məlumatların əsasında ətraflı şəkildə tədqiq olunur.

Mövzunun məzmununun tam açılması üçün Ermənistan Respublika-sının Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddiaları, Ermənistan-Azər-baycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəbləri, tarixi kökləri, tarixən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin mahiyyətinə aydınlıq gətirən məsələlər də nəzərdən keçirilir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycanın ən qədim zaman-lardan başlayaraq müasir dövrünədək olan hadisələr, ilk növbədə bilavasitə Qarabağ regionunun qədim və müasir tarixi, ermənilərin Rusiya imperiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, erməni fitnə-karlığı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, onun tarixi kökləri, azərbaycanlı əhalinin XX əsrdə dəfələrlə ermənilər tərəfindən soyqırımı məruz qalması, XX əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikasının Dağlıq

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akade-miyasının illik ümumi yığıncağında çıxışı. 26 aprel 2011-ci il. President.az/articles/2026.

Qarabağ və onun ətrafında yerləşən rayonların işğalı, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi hərbi təcavüzünün nəticələri, işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması, məhv edilməsi və mənimlənməsi faktları Azərbaycanın görkəmli alimləri, tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, bir sıra fundamental elmi əsərlər yazılmışdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev əsərlərində¹ Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması, SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı yürütdüyü qərəzli siyasəti və buna cavab olaraq Azərbaycan xalqının apardığı milli azadlıq mübarizəsi təhlil olunmuşdur. Burada 1990-cı il yanvarın 20-də sovet hərbi hissələrinin Bakıya və respublikanın digər rayonlarına yeridilməsi Azərbaycan xalqına qarşı keçirilmiş hərbi cinayət kimi qiymətləndirilmişdir. Yenidən müstəqillik qazandığımız dövrdən indiyədək respublikamızda baş vermiş ən mühüm ictimai-siyasi hadisələr barədə müəllifin əsərlərində geniş və obyektiv məlumatlar verilmiş, erməni liderlərinin tarixi saxtalaşdırmaq, beynəlxalq ictimaiyyəti yeni uydurma və yalanlarla çaşdırmaq cəhdləri elmi dəlillərlə ifşa olunmuş, həmçinin, Ermənistan dövlətinin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradıldığı tarixi faktlarla diqqətə çatdırılmışdır.

Mövzuya dair akademik R.Ə.Mehdiyev nəşr olunan ən son əsəri² Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi köklərinin müxtəlif sənəd və mənbələr əsasında öyrənilməsinə həsr olunub. Əsərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələri barədə müfəssəl məlumatlar verilib.

Akademik İqrar Əliyev əsərlərində³ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin qədim zamanlardan müasir dövrdək tarixi ilə bilavasitə bağlı məsələlər geniş tədqiq olunmuş, araşdırılmışdır. Müəllif bütün ölkəni sarsıdan hadisələrə gətirib çıxaran fakt və proseslərin faciəvi nəticələrinin əsl səbəblərini açmağa çalışmışdır. Ermənilərin tarixini saxtalaşdırdığı və özünükiləşdirdiyi alban abidələri barədə müəllif obyektiv elmi fikirlər söyləmişdir. Azərbaycan tarixinin xristianlıq dövrünə aid alban abidələrinin erməni maddi-

¹ Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri (Azərbaycan, rus, ingilis dillərində). Bakı: AR Milli Məclisinin mətbəəsi, 2000., Yenə onun: Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001., Yenə onun: XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: "XXI" – YNE, 2003., Yenə onun: Gorus – 2010: absurd teatri mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.

² Мехтиев Р. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам. Москва: Аквариус, 2014.

³ Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix, Faktlar. Hadisələr. Bakı: Elm, 1989., Yenə onun: Əliyev İ., Məmmədzadə K. Qarabağın alban abidələri. Bakı: Azər nəşr, 1997., Yenə onun: Лжеистория – очередная попытка оправдать агрессию. Баку: Нурлан, 2003.

mədəni irsinə heç bir aidiyyəti olmadığını tutarlı dəlillərlə sübut edən müəllif ermənilərin, xüsusilə, erməni “alimlərinin” özlərini bir millət kimi hamıdan üstün tutmalarını, ən qədim xalq kimi təqdim etmələrini, başqa xalqlara xor baxmaqlarını ümumən bəşəriyyətə qarşı təhlükəli amil kimi dəyərləndirmişdir. Ayaqları dəydiyi yeri erməni torpağı adlandıran erməni müəlliflərinin Cənubi Qafqazda qədimdən erməni etnosundan başqa digər etnosların yaşadıklarını inkar edən fikirlərinin və “Böyük Ermənistan” ideyasının uydurma və sərəmsəlikdən başqa bir şey olmadığını göstərmişdir.

AMEA müxbir üzvü, professor Yaqub Mahmudov və tarix üzrə elmlər doktoru Kərim Şükürovun Qarabağın tarixinə həsr olunmuş əsəri¹ Qarabağ həqiqətlərini öyrənmək baxımından böyük maraq doğurur. Əsərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın ən qədim zamanlardan yaşadığımız dövrədək tarixi barədə müfəssəl məlumatlar verilir. Kitaba əlavə olunmuş arxiv sənədləri, xəritələr, fotomateriallar Qarabağ tarixi barədə həqiqətlərin öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Əsərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, Qarabağın əsl tarixi, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım gerçəklikləri, etnik təmizləmə siyasəti şərh edilmiş, yaşadığımız dünyada terrorun insanlıq üçün nə qədər böyük fəlakət olduğu göstərilmişdir.

Yaqub Mahmudov, həmçinin, 2009-cu ildə çap olunmuş məqaləsində² bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir ki, bu da dissertasiya işinin tədqiqat obyekti kimi maraqlıdır. Məqalədə professor ermənilərin uydurduğu “Böyük Ermənistan” ideyası uğrunda “mübarizədə” terror, soyqırımı kimi bəşəri cinayətlərə əl atdıqlarını göstərir, “Böyük Ermənistan” ideologiyasının kökündə Azərbaycan nümunəsində hansı yolla olursa-olsun özgə xalqlara məxsus torpaqlara ziyənlənməyin durduğunu vurğulayır.

Professor Əli Həsənovun əsərlərində³ beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasətində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikası hökumətinin yürütdüyü siyasət və diplomatik danışıqlar ətrafı şəkildə işıqlandırılmışdır.

¹ Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2007.

² Mahmudov Y. Tarixin ən böyük və ən təhlükəli yalanı. // “Azərbaycan” qəzeti, №18(5122), 25 yanvar, 2009.

³ Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1997., Yenə onun: Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı: Işıq, 1997., Yenə onun: Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan, 2005.

Hazırda Ermənistan Respublikasının işğalı altında olan Füzuli rayonu ərazisində vaxtilə arxeoloji tədqiqatlar aparmış professor Qüdrət İsmayılzadənin əsərləri¹ bu bölgənin tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Füzuli bölgəsində aşkarlanmış qədim yaşayış məskənləri, qiymətli tapıntılar burada bir neçə minillər ərzində yaşayışın olmasını sübut etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu ərazidəki tədqiqatlar ötən əsrin 80-ci illərində aparılmış və Qarabağ müharibəsinin başlanması ilə dayandırılmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, hərbi əməliyyatların gedişi, nəticələri barədə tarix üzrə elmlər doktoru T. Qaffarovun əsərlərində² də müfəssəl məlumat verilmişdir. T. Qaffarov əsərlərində SSRİ-nin süqutunun səbəblərindən biri olan süni yaradılmış Dağlıq Qarabağ probleminin düşünülmüş şəkildə ortaya atıldığını və SSRİ-nin sonuncu prezidenti olmuş M.S. Qorbaçovun millətlərarası münaqişələrin bilərəkdən qarşısını almadığını önə çəkir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə yenidən qovuşmasının hansı ağır nəticələrlə müşayiət olunduğunu təhlil edən müəllif, həmçinin, cəbhədəki uğursuzluqların səbəblərini də açıb göstərir. T. Qaffarov erməni terrorizmi tarixinə dair yazdığı əsərində³ erməni terror təşkilatlarının törətdiyi vəhşilikləri göstərməklə yanaşı, erməni terrorunun bəşəriyyət üçün böyük təhlikə olduğunu və onun qarşının alınmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Tarix üzrə elmlər doktoru Qasım Hacıyevin Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixinə, Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair əsərləri⁴ tədqiqat mövzusu ilə bilavasitə bağlıdır. Xüsusilə, ermənilərin özünüküldürmək istədiyi Qarabağın alban xristian abidələrinin tarixinin araşdırılması, Azərbaycan xalqına məxsus maddi-mədəni irsin tərkib his-

¹ İsmayılzadə Q. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981., Yenə onun: Meynətpə abidələri və ilk tunc dövrü yaşayış yerinin bəzi məsələləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1976, №3., Yenə onun: Новые данные о Гарабулагском древнем могильнике // Док. АН Азерб. ССР. 1971, №11-12., Yenə onun: Qaraköpektəpə Azərbaycanın nadir abidəsidir // Azərbaycan arxeologiyası, Khazar University press, 2000, №3-4

² Qaffarov T. Azərbaycan tarixi: XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı: Mütərcim, 1997., Yenə onun: Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il (1991-2001). Bakı: Tural-Ə, 2001.

³ Gaffarov T. Armenian terrorism in Forward Asia and Caucasus. New-York, 2000.

⁴ Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı: Təhsil, 2011., Yenə onun: Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarına ərazi iddiaları. Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivləri. Bakı: Naxçıvan 2008., Yenə onun: Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətidir // AMEA Folklor İnstitutu beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2006., Yenə onun: Qarabağ bölgəsində alban mədəniyyəti izləri və onların tarixi xüsusiyyətləri // "Qarabağ dünən, bu gün və sabah". QAT. 10-cu elmi-əməli konfransının materialları. Bakı, 2011.

səsi olmasının tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilməsi müəllifin nəşirlərində geniş yer almışdır.

Akademik Tofiq Köçərli əsərlərində¹ sənəd və mənbələrin dili ilə ermənilərin Qarabağ haqqında uydurma, yalan və böhtanlarını ifşa etmiş, tariximizin qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmişdir. Müəllif ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşilikləri faktlarla göstərmişdir.

Professor Musa Qasımlının əsərlərində² Azərbaycan Respublikasının xarici diplomatiya sahəsində siyasi və iqtisadi kursunun formalaşmış prinsipləri təhlil edilərkən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı məsələnin beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında mühüm yeri və rolu şərh edilmiş, maraqlı təkliflər verilmişdir. Bir sıra dövlətlərin arxiv materialları, sənədli mənbələri və müxtəlif dillərdə nəşr edilmiş ədəbiyyat əsasında yazdığı əsərində³ isə “erməni məsələsi”, həlli üçün atılan addımlar, nəticələri, ona böyük dövlətlərin münasibəti və s. məsələlər araşdırılmışdır.

Elçin Əhmədovun Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərinin araşdırıldığı əsərində⁴ münaqişənin dinc vasitələrlə aradan qaldırılmasında əsas rol oynayan beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusilə ATƏT çərçivəsində aparılan müzakirələr, qəbul edilən sənədlər təhlil olunur. Müəllifin “Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011)” adlı monoqrafiyasında⁵ XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və işğalçılıq siyasətinin davam etdiyi mərhələsinin təhlili xronikası verilməklə yanaşı, dünya birliyinin bu işgalla bağlı mövqeyi və beynəlxalq təşkilatların münaqişəyə dair qəbul etdiyi sənədlər də təhlil olunur. Əsərdə, həmçinin, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair sənədlər və xəritələr, işğal olunmuş ərazilər haqda məlumatlar və fotolar da öz əksini tapmışdır.

¹ Köçərli T. Qarabağ, Bakı: Elm, 2002., Yenə onun: Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı: Təknur, 2005., Yenə onun: Yaddan çıxmaz Qarabağ. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı: Elm, 1998., Yenə onun: К истории Карабахского вопроса (вымыслы и действительность). Баку, 2009., Yenə onun: Qarabağ: Yalan və həqiqət. Bakı: İrşad, 1998.

² Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər), Bakı: Gənclik, 1996., Yenə onun: Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997.

³ Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014.

⁴ Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: Turan, 1998.

⁵ Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. Bakı: Letterpress, 2012.

Tədqiq olunan mövzuya dair dəyərli əsərlərin müəlliflərindən biri də professor Çapay Sultanovdur. Professorun əsərlərində¹ XX əsrin 90-cı illərində erməni-azərbaycan qarşıdurması zamanı mərkəzi hökumətin yürütdüyü antiazərbaycan siyasət ifşa olunur. Böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu Cənubi Qafqazda Azərbaycanın təbii sərvətləri, xüsusilə nefti uğrunda mübarizə, azərbaycanlıların ötən əsrdə dəfələrlə daşnakların soyqırımına məruz qalması, Dağlıq Qarabağ məsələsinin əsl səbəbləri və işğalın nəticələri, Azərbaycanın düşdüyü mövcud vəziyyətdən çıxış yollarının tapılması kimi məsələlər müəllifin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Xarici ölkə müəlliflərindən Y.Pompeyev², R.Arakelov³, B.Gürçam⁴, Tomas de Vaal⁵ və digərlərinin bu mövzuda yazdıqları əsərlərində ermənilərin Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq siyasəti, onların qondarma “soyqırımı” iddiaları ifşa edilmiş, baş verən proseslər obyektiv şəkildə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat işində erməni müəlliflərinin “əsərləri” də nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixi mövzusuna müraciət edən erməni ideoloqları, siyasətçiləri, alim və din xadimləri nəşr etdirdikləri “elmi əsərlərində” Dağlıq Qarabağın tarixini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini saxtalaşdıraraq mənimsəməyə, özünükiləşdirməyə çalışmışlar. Yazılarında erməni xalqını daim “məzlum”, “yazıq” xalq kimi göstərən erməni müəllifləri saxta, əsassız, heç bir tarixi mənbəyə söykənməyən yazılarında “Böyük Ermənistan” ideyası ilə çıxış edərək erməniləri regionun aborigen əhalisi olmaqla, buradakı qədim mədəniyyətin - Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrini erməni abidələri kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Erməni müəlliflərinin “əsərləri” Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin saxtalaşdırılmasına, milli ədavətin qızışdırılmasına xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin bütün bu siyasi və ideoloji təxribatlarına Azərbaycan alimləri tutarlı araşdırmalarla cavab vermişlər.

Tədqiqatın mənbə bazası: Dissertasiya işi zəngin mənbəşünaslıq bazasına malikdir. Problemin öyrənilməsində Ermənistan-Azərbaycan Dağ-

¹ Sultanov Ç. İblis damğalı. Bakı: Şəms, 2008., Yenə onun: Нашествие: в 2-х томах, Баку: Нафта-пресс, 2004.

² Помпеев Ю. Карабахский дневник: трилогия. Ц.1-4. Ц.1: Кровавый омут Карабаха; Ц.2: Юдальные дни; Ц.3: Руины; Ц.4: Заноза Карабаха: 15 лет спустя. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2010.

³ Аракелов Р. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны. Баку: Шарп-Гарб, 1991.

⁴ Gurcam B. Terre Ossupee Haut Karabakh. Documentaries. Bakou: Fevrier, 2008.

⁵ Томас-де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва: Текст, 2005.

lıq Qarabağ münaqişəsinin sülh və danışıqlar yolu ilə ədalətli həll xəttini üstün tutan, Azərbaycanın müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi uğrunda daim və məqsədyönlü mübarizə aparan, hər bir görüş və tədbirlərdə işğal olunmuş ərazilərimiz və oradakı acınacaqlı vəziyyəti önə çəkən Heydər Əliyevin məruzə, çıxış, nitqlərini, həmçinin, bəyanatlar, müraciətlər, fərmanlar və müsahibələrini özündə əks etdirən “Müstəqilliyimiz əbədidir”¹ monumental çoxcildlik külliyyatı tədqiqat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi köklərinin, eləcə də, erməni təcavüzkar siyasətinin araşdırılmasında, milli-mənəvi dəyərlərimizin, Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin öyrənilməsində Heydər Əliyevin burada toplanmış çox dəyərli və qiymətli fikirləri qarşımıza qoyduğumuz problemin öyrənilməsində əsas mənbələrdəndir.

Həmçinin, Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı, Azərbaycanın haqq səsinə dünyanın ən mötəbər kürsülərindən səsləndirən Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın milli mənafeyini əks etdirən çıxışları, kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələri, bəyanatları, dünyanın görkəmli dövlət və hökumət başçılarına, beynəlxalq təşkilatlara ünvanladığı məktublarının toplandığı “İnkişaf – məqsədimizdir” çoxcildliyində² də Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki mövqeyinin, münaqişənin dinc yolla həllində göstərdiyi səylərin öyrənilməsində mühüm mənbədir. Demək olar ki, bütün görüş və çıxışlarında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çağdaş dünyanın gözü qarşısında işğal olunmuş ərazilərdə baş verən erməni vandalizminə, tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılmasına, saxtalaşdırılmasına göz yumulmasını qətiyyətlə pisləyir, erməni vəhşiliyinə son qoyulmasına çağırır.

Qarabağ tarixinin, milli-mədəni irsimizin öyrənilməsi və təbliğinin, erməni işğalının Azərbaycana vurduğu ağır zərbələrin nəticələrinin, Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri və işğaldan sonra oradakı vəziyyətin, ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırım siyasəti və vandalizm aktlarının, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə əsl həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması yönündə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına xüsusi önəm verən Heydər Əliyev Fondu 2005-ci ildən başlayaraq müxtəlif dillərdə “Qarabağ həqiqətləri” top-

¹ Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çoxcildlik. Bakı: Azərneşr, 1997-2013.

² Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Çoxcildlik. Bakı: Azərneşr, 2008-2014.

lusunu¹ nəşr edir. Fondun çap etdirdiyi bukletlərdə Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri göstərilməklə yanaşı, münaqişə nəticəsində dəymiş ziyan, işğal aktının qurbanları və digər məlumatlar yer almışdır. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Fondunun Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələri, Xocalı soyqırımı, Azərbaycanın maddi-mənəvi, tarixi abidələrinə qarşı vandalizm aktları və ermənilərin törətdiyi digər cinayətlərin öyrənilməsinə dair nəşr etdirdiyi əsərlər² dissertasiya işinin mühüm tədqiqat bazasıdır.

Mövzunun tədqiqində həmçinin Azərbaycan Respublikasının bir sıra nazirlik və komitələrinin cari arxivlərinin materiallarından, arayışlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Problemin tədqiqi zamanı Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrin, sovet dönməsində və müstəqillik dövründə gedən proseslərin, Sov.KP MK-nin yürütdüyü ermənipərəst siyasətin, erməni saxtakarlığı ilə əlaqədar nəşr olunmuş ümumiləşdirilmiş əsərlər, qaynaqlar, sənədlər, qanunvericilik aktları, ensiklopediyalar, konfrans materialları toplusu və bu kimi nəşrlər³ tədqiqat obyektinə cəlb edilmiş mühüm mənbələrdəndir.

Dissertasiya işinin yazılması zamanı yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin VII cildindən⁴, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, gedişi və nəticələri barədə materiallardan istifadə edilmişdir.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəşri olan “Azərbaycan torpaqlarında erməni uydurmasına qarşı tarixi faktlar”⁵ əsəri mövzunun öyrənilməsi baxımından dəyərli mənbələrdəndir. Əsərdə arxiv materiallarına əsaslanaraq ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında öz dövlətlərini qurmaq üçün Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri terror, soyqırımı, deportasiya faktları, erməni separatizminin mahiyyəti açıqlanır, erməni-

¹ The series of the true facts about Garabagh. Heydar Aliyev Foundation. Baku, 2005.

² Mühəribə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz. Heydər Əliyev Fondu. Bakı, 2006., Yənə onun: War against targeting cultural heritage. Ministry of Foreign Affairs Republic of Azerbaijan; Heydar Aliyev Foundation. Baku, 2007., Yənə onun: Şuşa. Qrafika. Heydər Əliyev Fondu. Bakı: Çarşıoğlu, 2008.

³ Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək. Bakı: Azərənşr, 1989., Конфликт в Нагорном Карабахе: Сборник статей. Баку: Азернешр, 1990., История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990., Армянский геноцид. Миф и реальность. Сборник фактов и документов. Баку, 1992. Карабахский конфликт: Азербайджанский взгляд. Сборник. Сост: ИА REGNUM. Москва: Европа, 2006.

⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII cild (iyun 1991-2002-ci il). Bakı: Elm, 2003.

⁵ Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку: Нурлан, 2003.

lərin ərazi iddialarının əsassızlığı şərh edilir. Erməni vandalizminin iç üzünü açan əsərlər içərisində həmçinin AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda hazırlanmış “Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı”¹, “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”² əsərləri də böyük maraq doğurur.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Qarabağ”³ (rus dilində) kitabı da tədqiqat zamanı müraciət olunmuş mənbələrdəndir. Əsərdə Qarabağın tarixi ilə yanaşı onun qədim mədəniyyətinə, tarix və mədəniyyət abidələrinə dair geniş məlumatlar verilmişdir.

Ataxan Paşayevin və rəhbərlik etdiyi AR Milli Arxiv İdarəsinin nəşrlərində⁴ tarixən Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı mərhələ-mərhələ həyata keçirdikləri məqsədyönlü etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, bu siyasətin nəticəsi olaraq azərbaycanlıların məruz qaldığı faciələr ilkin mənbələrə və arxiv sənədlərinə istinadən göstərilmişdir. Məhz, bu sənədlər əsasında bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun “Erməni terror və bandit təşkilatlarının insanlıq əleyhinə cinayətləri” (XIX-XX əsrlər)⁵ əsərində ermənilərin XIX-XX əsrlərdə həyata keçirdikləri terror aktları xronoloji ardıcılıqla göstərilir, terror aktlarını həyata keçirməkdə məqsədləri təhlil olunur, erməni terrorunun bəşəriyyət üçün böyük təhlükə olduğu vurğulanır.

Dissertasiya işində İKT resursları olan dövlət orqanlarının rəsmi portalları da istinad obyektinə kimi seçilmişdir. Burada Prezident kitabxanasının⁶, Heydər Əliyev İrsinin Araşdırma Mərkəzinin⁷, Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının⁸ və digər qurumların rəsmi portallarının materiallarından yaradıcı şəkildə bəhrələnilmişdir.

¹ Mustafa.N.Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı: Turxan NPB, 2013.

² İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010.

³ Карабах. Баку: Чашыюглу, 2004.

⁴ Пашаев А.А. Геноцид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX-XX вв.). Баку, 2013., AR Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2013.

⁵ Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XX вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Институт по правам человека НАНА. Баку: Элм, 2002.

⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanasının portalı - www.preslib.az

⁷ Heydər Əliyev İrsinin Araşdırma Mərkəzinin portalı - www.aliyevheritage.org/az/default.

⁸ Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının portalı - www.human.gov.az.aliyev-heritage.org

Beynəlxalq aləmin daim maraq və diqqətində olduğundan, həmçinin aktualıq baxımından Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi istər yerli, istərsə də xarici dövrü mətbuatda geniş işıqlandırılmış və işıqlandırılmaqdadır. Bu baxımdan mövzuya dair ədəbiyyatın əksər hissəsini müxtəlif mətbuat səhifələrində və elmi dərgilərdə işıq üzü görmüş məqalələr təşkil edir. Onlardan əldə edilmiş bəzi faktiki materiallar mövzunun işıqlandırılmasında müəyyən rol oynayır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədini Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərinin araşdırılması, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb olunması və Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatların ağır nəticələrinin öyrənilməsi, həmçinin, Ermənistanın hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimlənməsi faktları, hərbi münaqişə nəticəsində Azərbaycanın təbiətinə, onun ekologiyasına, iqtisadiyyatına vurulmuş ziyanın hərtərəfli və konkret tədqiqi təşkil edir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

- Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi, idoloji və siyasi təcavüzünün səbəblərinin, mahiyyətinin və tarixi köklərinin elmi təhlilini vermək;
- Ermənilərin ideologiya mərkəzlərinin azərbaycanlılara qarşı patoloji düşmənçilik siyasətinin tarixi və müasir xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı yeritdiyi təcavüzkar siyasətdə ərazi iddialarının ön planda olduğuna və onun tarixi və hüquqi əsassızlığına diqqət çəkmək;
- Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzkar siyasətində ona himayədarlıq edən dövlətlərin rolunu, məqsədlərini şərh etmək;
- Erməni vandalizminin icra üsullarını, xarakterik xüsusiyyətlərini şərh etmək və bunun ağır nəticələrini diqqətə çatdırmaq;
- Erməni vandalizminin bəşəriyyətin mədəni irsinə qarşı cinayət olduğunu, erməni vandalizminin təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, həm də bütün dünya xalqları üçün ağır təhlükə olduğunu dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası: Tədqiqat işinin metodoloji əsasını analitik təhlil üsulu təşkil edir. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı əsassız ərazi iddiaları və bununla bağlı onun təcavüzkar siyasətinin, Azərbaycan xalqının minilliklər ərzində yaratdığı zəngin mədəni irsə, onun əvəzsiz mədəniyyət abidələrinə qarşı vandalizminin araşdırılmasına tarixi-elmi obyektivlik və prinsiplilliklə, günün tələbləri səviyyəsində yer verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bir sıra amillərlə şərtlənir. Dissertasiya işinin başlıca yenilikləri aşağıdakılardır:

- İlk dəfə olaraq Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi təcavüzkar siyasət və hərbi əməliyyatların ağır nəticələri, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni vandalizmi kompleks şəkildə tədqiq edilir;

- Hazırkı dissertasiya işi qondarma Ermənistan dövlətinin təcavüzkar siyasətində əsas yer tutan məqsədyönlü vandalizm cinayətləri haqqında tarixi səpgidə çoxsaylı mənbə və faktlara əsaslanan ümumiləşdirilmiş ilk elmi tədqiqatdır;

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş və ona bitişik əraziləri, eləcə də Ermənistanla həmsərhəd bölgələrində işğalın gedişi və ondan sonrakı dövrdə ermənilər tərəfindən törədilmiş vandalizm aktları elmi tədqiqat obyekti kimi götürülmüşdür;

- Elmi dövriyyəyə, erməni vandalizminə dair çoxsaylı arxiv sənədləri, müxtəlif səpkili elmi ədəbiyyat və dövrü mətbuat materialları daxil edilmişdir;

- Mədəni irsin qorunmasına dair beynəlxalq konvensiyalara məhəl qoymayan erməni vandallarının işğal olunmuş ərazilərimizdəki maddi-mədəniyyət abidələrimizə qarşı törətdikləri cinayətlər faktlarla təhlil edilir;

- Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin iqtisadi infrastrukturunun məhv edilməsi tutarlı statistik rəqəmlərlə əsaslandırılır;

- İlk dəfə olaraq işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın təbiət abidələrinə, ekologiyasına vurulan zərbə araşdırılır, Azərbaycan Respublikasının təbiətinə vurulan zərbənin nəticələri və miqyası təhlil edilir;

- Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Azərbaycana məxsus təbii sərvətlərin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə talanması tutarlı faktlarla sübuta yetirilir;

- İlk dəfədir ki, bu təcavüzün işğal altında olan ərazilərimizdən kənar bölgələrə olan təsiri çoxsaylı sənədlərin məlumatları əsasında tədqiq olunur;

- Erməni vəhşiliyini, erməni vandalizmini təsdiq edən və sübuta yetirən çoxlu sayda fotosəkillər və videomateriallar dissertasiya işinin illüstrasiyasına daxil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycan Respublikası torpaqlarının hələ də işğal altında qalması, onun maddi-mənəvi sərvətlərinin dağıdılması, məhv edilməsi və mənimsənilməsi şəraitində müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işinin elmi və əməli əhəmiyyəti böyükdür. Dissertasiyada verilən ümumiləşdirmələr və çıxarılan nəticələr gələcəkdə

bu problemlə bağlı aparılan yeni tədqiqatlar üçün əsas ola bilər. Bu cəhətdən dissertasiya işinə əlavə olunan statistik cədvəllər xüsusi elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan işğal olunmuş hər bir bölgənin tarixinin tədqiqində, diyarşünaslıq muzeylərinin zənginləşdirilməsində səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür. Azərbaycan xalqının zəngin milli-mədəni irsinin məhvinə yönəldilən erməni vandalizmi, eyni zamanda bəşəriyyətin mədəni irsinə qarşı istiqamətləndirilən təcavüz olduğundan təqdim edilən dissertasiya işi bu gün həm də bütün bəşəriyyət üçün erməni vəhşiliyi təhlükəsinin mövcudluğundan xəbər verən həyəcan təbili ola bilər. Dissertasiya işinin nəticələri bakalavr və magistr dərəcəsi almaq üçün yazılacaq dissertasiyalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası: Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Respublikası tarixi” şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmunu, müddəaları və elmi nəticələri dissertantın Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə çap etdiyi elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya “Azərbaycan Respublikası tarixi”, “Qarabağ tarixi” və “Azərbaycanlılara qarşı deportasiyalar və soyqırımlar tarixi” şöbələrinin birgə iclaslarında iki dəfə müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, hər biri müvafiq şəkildə iki yarımbaşlığı birləşdirən üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş elmi ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyaya Ermənistanın başladığı hərbi əməliyyatların Azərbaycan Respublikasına vurduğu ağır nəticələri əks etdirən sistemli şəkildə tərtib olunmuş çoxlu sayda cədvəllər də əlavə olunmuşdur.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiq edilən mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, öyrənilmə səviyyəsi, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsası, elmi-praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması”** adlanır. Bu fəsil **“Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması” (1.1)** və **“Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü və onun ağır nəticələri” (1.2)** adlı iki yarıməslə bölünür.

Bu fəslin **“Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranması” (1.1)** adlanan birinci bölməsində çoxsaylı insan tələfatına, maddi və mənəvi itkilərə səbəb olmuş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasının əsas səbəbləri, tarixi kökü araşdırılmışdır. 1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də gedən “yenidənqurma” prosesindən istifadə edən erməni millətçiləri terrora əsaslanan mənfur siyasətlərini – “Böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq kimi sərsəm xülyanı reallaşdırmaq üçün Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsinə dair ərazi iddialarına və hərəkata başladılar. 1987-ci il oktyabr ayından DQMV-nin sosial və iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı, vilayətdə yaşayan ermənilərin milli maraqları və ehtiyaclarının ödənilməməsi kimi bəhanələrlə başlayan kütləvi çıxışlar sonradan Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi uğrunda açıq-aşkar işğalçılıq hərəkəti ilə əvəz olundu.

Ermənilərin işğalçı və mərkəzin ermənipərəst siyasətinə qarşı bütün Azərbaycanı etiraz dalğası bürüdü. Azərbaycan SSR DQMV və onun ətrafında millətlərarası münasibətlərin gərginliyinin davam etməsi ilə əlaqədar olaraq, bunun daha da kəskinləşməsinin qarşısını almaq və guya regionda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il 12 yanvar tarixli qərarı ilə DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət statusunu saxlamaqla DQMV-də müvəqqəti olaraq A.I.Volskinin sədrliyi ilə Xüsusi İdarə Komitəsi tətbiq etdi.¹ Əslində qəbul olunmuş qərar Azərbaycan SSR-nin ərazi bütövlüyünün pozulması istiqamətində mərkəzi hökumət tərəfindən atılan addım idi. Məhz, XİK-nin fəaliyyəti dövründə azərbaycanlıların vilayət ərazisindən qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrdə birləşməsinə şərait yaradıldı.

Yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyət, erməni quldur dəstələrinin sərhədboyu hücumları və mərkəzi hökumətin ermənipərəst mövqeyinə qarşı Azərbaycan xalqı 1990-cı ilin yanvar ayından etibarən izdihamlı mitinqlər keçirməyə başladı. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin devriləcəyindən və bununla da Cənubi Qafqazın əsas ərazisini itirmək qorxusu altında mərkəzi hökumət yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya silahlı qüvvə yeritdi. Nəticədə 131 nəfər dinc sakin öldürüldü, yüzlərlə adam yaralandı. Ermənistan tərəfinin cinayət əməllərinə göz yuman, hətta ona dəstək verən mərkəzi hökumət, xüsusilə də 20 Yanvar faciəsindən sonra Azərbaycan xalqının dərin nifrətini qazanmış və onun bundan sonra İttifaq daxilində mövcudluğunu mümkün etməmişdi. Yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu imperiyadan qurtulmaqda görən Azərbaycan xalqının tələbi ilə 1991-ci il avqust-

¹ Шукюров И.Ш. Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку: Азернешр, 1990.

tun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənənar sessiyasında Respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqda bəyanat və oktyabrın 18-də bu barədə Konstitusiya aktı qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət elan olundu.¹

Dissertasiya işinin birinci fəslinin **“Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü və onun ağır nəticələri” (1.2)** adlanan ikinci bölməsində Ermənistanın Azərbaycana Respublikasına qarşı hərbi müdaxiləsi, hərbi əməliyyatların gedişi, onun ağır nəticələri, ölkədəki gərgin siyasi proseslərdən və s. bəhs olunur.

Dövlət müstəqilliyini mürəkkəb bir şəraitdə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası qısa bir müddətdə dünya dövlətlərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən tanınsa da, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün dünya dövlətlərinin təsirli dəstəyini qazanmaq, müharibəni dayandırmaq mümkün olmadı. Əvvəllər Sovet, sonra isə Rusiya Federasiyası hərbi qüvvələrinin köməyi ilə erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirərək bir sıra əlverişli strateji mövqelərə yiyələnmiş, azərbaycanlı əhalini buradan qovub çıxarmağa başlamışdılar. 1991-ci il sentyabrın əvvəllərində isə burada qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan edilmişdi. 1991-ci il sentyabrın ortalarından fəallaşan erməni silahlı dəstələri Dağlıq Qarabağda yerləşən Sovet ordu hissələri şəxsi heyətinin və döyüş texnikasının köməyi ilə qısa müddətdə bir sıra yaşayış məntəqələrini ələ keçirdi. Kərkicahan, Qeybəli, Malibəyli, Aşağı və Yuxarı Quşçular, Qaradağlı kəndlərinin işğalı ilə Xocalı və Şuşa şəhərləri mühasirə altına düşdü. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə isə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı Xocalıda misli görünməmiş soyqırımı cinayəti törədildi. Şəhər işğal olunaraq yandırılmaqla birlikdə 613 nəfər dinc sakin amansızlıqla qətlə yetirildi, 1000-dən çox adam yaralandı, 1275 nəfər əsir alındı, 150 nəfər itkin düşdü.²

Ölkədə gedən siyasi çəkişmə, hərc-mərclik, ordudakı özbaşınalıq, müdafiə işinin lazımı səviyyədə qurulmaması və s. nəticəsində qısa müddət ərzində Azərbaycanın alınmaz qalası sayılan Şuşa şəhəri və bütöv Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ erməni işğalçılarının nəzarəti altına keçdi. 1993-cü ilin sonuna yaxın isə ermənilər tərəfindən Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu.

¹ Маммадов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е изд., Баку: Министерство Национальной Безопасности Азербайджанской Республики, 2008, стр.67.

² Мəmmədova Н. Хocalı: şəhidlər, şahidlər. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2003, s.30.

Dissertasiya işinin **“Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan Respublikası ərazilərində iqtisadi infrastrukturun və maddi-mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi”** adlı ikinci fəslinin **“Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin iqtisadi infrastrukturunun məhvi” (2.1.)** adlı birinci bölməsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Ermənistanın Azərbaycan Respublikası ilə apardığı müharibənin Azərbaycanın iqtisadi infrastrukturuna vurduğu zərbə və onun nəticələri barədə məlumatlar öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə, 1991-1994-cü illər ərzində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilər öz təbii ehtiyatlarına, iqlim-torpaq şəraitinə və iqtisadi potensialına görə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyəti olan region sayılır. İşğal olunmuş bu ərazidə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri Respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənayesi sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi. Göstərilən sahələrin bu regionda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammalı və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi.

İşğal altında olan Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ bölgəsi və ona bitişik ərazilər həm də Azərbaycan Respublikasının iri kənd təsərrüfatı regionu idi. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində həmin ərazidə fəaliyyət göstərən bir çox təsərrüfat müəssisələri, o cümlədən, kolxozlar, sovxozlar, birliklər, və aqrofərmalar öz fəaliyyətini dayandırmışdır. İşğal olunmuş ərazilərdə 1988-ci ildən qalan 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış, müasir texnika ilə təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq sovxozu və xüsusilə, məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam atçılıq sovxozu və s. dağıdılmışdır. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində külli miqdarda kənd təsərrüfatı texnikası, emalatxanalar, dövlətə məxsus minlərlə yük və minik avtomobilləri və s. qalmışdır. Azərbaycan Respublikasına məxsus bütün bu sərvətlər müxtəlif vasitələrlə-mərkəzləşdirilmiş və ya fərdi qaydada Ermənistanı daşınmışdır.

İşğal olunmuş ərazilərdə əhalinin şəxsi əmlakına da böyük zərər dəymişdir. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin 1993-cü ilin sonuna olan hesablamalarına görə, ermənilər tərəfindən ümumilikdə 946 yaşayış məntəqəsi, sahəsi 9 mln.kv.m-dən çox olan 150 min yaşayış binası qarət edilərək dağıdılmışdır. Hər bir ölkənin təbii resursları və iqtisadi fəaliyyət dairəsində tam suverenliyə malik olması barədə BMT Baş Assambleyasının 1962-ci il 14 dekabr tarixli, 1803 (XVII) sayılı bəyannaməsini kobud şəkildə pozan Ermənistan Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq müharibəsi nəticəsində onun iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin **“Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində Azərbaycan xalqının milli, maddi-mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması – vandalizm hərəkətləri” (2.2.)** adlı ikinci bölməsində Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü zamanı və işğal edilmiş ərazilərdə erməni vandalizminə məruz qalmış Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrindən bəhs olunur.

Öz qədim və zəngin maddi-mədəniyyət və tarixi abidələrinə görə dünyanın ən zəngin ölkələrindən biri sayılan Azərbaycan Respublikası Ermənistanın başladığı müharibə nəticəsində ərazilərini itirməklə yanaşı, həmin ərazilərdə olan tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, yer üzündən silinməsi, erməni xalqının tarixinin təbliğində istifadə edilməsi ilə də üzləşdi.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarix və mədəniyyət abidələrinə qarşı təcavüzü bir neçə yolla həyata keçirilmişdir:

1. Azərbaycan xalqına məxsus tarix və mədəniyyət abidələrinin özü-nünküləşdirilməsi, yəni erməniləşdirilməsi;

2. Azərbaycan xalqına məxsus tarix və mədəniyyət abidələrinin başqa xalqların mədəniyyətinə aid abidələr kimi təqdim edilməsi;

3. Azərbaycan xalqına məxsus tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılaraq yer üzündən silinməsi.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223 və yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidəsi, dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan paleolit dövrünə aid Azıx və Tağlar mağara düşərgələri, b.e.ə. VII-VI əsrlərə aid və insan sivilizasiyasını öyrənmək üçün indi də elmi cəhətdən aktuallığı ilə fərqlənən eneolit dövrünə aid Xantəpə, Kültəpə və Şomutəpə arxeoloji abidələri, həmçinin, Azərbaycanın xristianlıq dövrünə aid alban abidələri, məscid kompleksləri, qədim qəbiristanlıqlar, türbələr, saraylar, qalalar, körpülər, qədim yaşayış məskənləri, arxeoloji abidələr və s. erməni işğalının qurbanı olmuşdur. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ən xarakterik arealı olan Xocalı şəhərində ermənilər, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, bir gecənin içərisində şəhəri yerlə-yeksan etmişlər.

İşğal zamanı, həmçinin, 808 klub, 927 kitabxana, eksponatları ilə birlikdə 22 muzey və onların filialları, 85 uşaq musiqi məktəbi və onların filialları, 4 teatr, fondunda 100 000 qiymətli eksponatı olan 6 şəkil qalereyası, 2 konsert müəssisəsi, mədəniyyət və istirahət parkları, 1892 mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinin binaları dağıdılmış, 4,6 milyon nüsxə kitab fondu, 1240 ədəd xalça məmulatları və s. qarət olunmuşdur.

Kəlbəcər rayonu Tarix Muzeyinin nadir eksponatları, o cümlədən eramızdan 3000 il əvvəlki dövrə aid qızıl və gümüş əşyaları, Laçın rayonu-nun Tarix Muzeyi, onun qədim pul sikkə kolleksiyası, 5000-ə yaxın eksponatı olan Şuşa Tarix Muzeyi, 1000-ə yaxın eksponatı olan Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, dünyada ikinci olan Ağdam Çörək Muzeyi, 300-dən çox əşyası olan Azərbaycan professional musiqisinin banisi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi, 400-dək əşyası olan Azərbaycan klassik vokal musiqisinin banisi Bülbülün Ev Muzeyi, 1000-dən çox eksponatı olan Mir Mövsüm Nəvvabın Ev Muzeyi, əvəzolunmaz tarzən Qurban Pirimovun Memorial Muzeyi, 2000-ə yaxın əşyası olan Qubadlı, 6000-ə yaxın eksponat və əşyası olan Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli muzeyləri və s. qarət edilərək dağıdılmışdır.¹

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Haaqa, 1997-ci ildə Paris Konvensiyalarına qoşulmuşdur. Bu konvensiyaların “Silahlı münaqişələr zamanı maddi dəyərlərin qorunması haqqında” və “Milli dəyərlərin qeyri qanuni olaraq ölkəyə daxil olması və ölkədən çıxarılması qadağası” maddələrində bəşəri sivilizasiyanın maddi və mənəvi dəyərlərinin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə görə qorunması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin erməni işğalçıları bunlara məhəl qoymadan zəbt etdikləri Azərbaycan Respublikası ərazilərində Azərbaycan xalqına məxsus milli maddi-mədəniyyət nümunələrini talan edir və qarət etdiklərini xarici ölkələrə apararaq erməni mədəniyyətinə məxsus nümunələr adı ilə satırlar.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının təbiətinə və ekologiyasına vurulan zərbinin ağır nəticələri”** adlanır. Bu fəslin **“Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinin təbiətinə və ekologiyasına vurulan zərbə və ekoloji tarazlığın pozulması” (3.1.)** adlı birinci bölməsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı və apardığı müharibənin Azərbaycan Respublikasının təbiətinə və ekologiyasına vurduğu ağır zərbinin nəticələri araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikası tərəfindən başlanmış müharibə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ ərazisi və ətraf rayonlarında nəinki şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, eyni zamanda, ərazidə bitki və heyvanat aləminin məhv edilməsinə və bütövlükdə ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdur.

İşğal olunmuş ərazilərdə yerləşən və oradan keçən su mənbələrinin (göllər, su anbarları, çaylar, kanallar) ermənilər tərəfindən müxtəlif tullantılarla və zərərli maddələrlə çirkəndirilməsi davam edir. Araz çayının ekoloji vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Belə ki, Ermənistan Respublikası tərəfindən

¹ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin cari arxivi, arayış, 2006.

Araz çayının uzun illər boyu çirkləndirilməsi suyun biokimyəvi və fiziki tərkibinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da, Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqaz regionunda torpağın, atmosferin və ekoloji tarazlığın pozulmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində meşə örtüyünün kütləvi şəkildə məhv edilməsi, meşə torpaqlarının və eləcə də dağ çəmənliklərinin şumlanıb əkilməsi torpaq örtüyünün eroziyaya uğramasını sürətləndirməklə yanaşı, onun təbii bərpasını da mümkünəşdirir. İşğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın aborigen əhalisinin əsrlər boyu formalaşdırdığı mədəni-ekoloji landşaftın komponentlərinə də ciddi maddi və mənəvi ziyan vurulmuş və bu sahədə işğacı qüvvələr hazırda da “fəaliyyətlərini” davam etdirməkdədirlər.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin **“Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd və işğal olunmuş ərazilərə yaxın bölgələrə erməni hərbi təcavüzünün vurduğu ağır zərblərin nəticələri” (3.2.)** adlı ikinci bölümündə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş əraziləri ilə həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzünün törətdiyi ağır fəsadlardan bəhs olunur. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 10 inzibati rayonu tamamilə (DQMV-nin keçmiş 5 rayonu da daxil olmaqla) və 4 inzibati rayonunun bir hissəsi işğal olundu. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağ ətrafında və Ermənistanla həmsərhəd olan bütün inzibati rayonlar hərbi hücumlara, artilleriya atəşlərinə məruz qaldı.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindən əlavə 15 inzibati rayonunun (Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Tovuz, Göygöl, Goranboy, Tərtər, Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan, Füzuli, və Naxçıvan MR-nın Sədərək, Şərur, Babək, Culfa rayonları) 5589,6 kv.km-lik ərazilərinin müxtəlif infrastrukturlarına birbaşa zərər dəymişdir. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində Füzuli rayonu – 27,5%, Ağdam rayonu – 22%, Goranboy rayonu – 17,5%, Tərtər rayonu – 14, 5%, Göygöl rayonu – 5,3%, Qazax rayonu – 4,2%, Ağcabədi rayonu – 3,2%, Beyləqan rayonu – 2,2%, Naxçıvan MR – 2,1%, Tovuz rayonu – 0,7%, Gədəbəy rayonu – 0,4%, Ağstafa rayonu – 0,1% zərər çəkmişdir. İşğaldan zərər çəkən azad edilmiş ərazilərin əsas həyat təminədiçi infrastrukturlarına birbaşa dəymiş ziyan təxmini hesablamalara görə, 924,5 milyon ABŞ dolları, vətəndaşların şəxsi mülklərinə dəymiş zərər isə 356 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Texniki infraqurktura dəymiş zərər isə təxmini hesablamalara görə 568 milyon ABŞ dolları olmuşdur.¹

¹ Məmmədov Ə. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin bərpası // “Azərbaycan” qəzeti, №74(1883), 03 aprel, 1998.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın məzmunundan irəli gələn əsas müddəalara yekun vurulur və əldə olunan elmi nəticələr ümumiləşdirilir.

Sonda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı, mövzuya dair əlavələr verilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş, aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Şuşanın dağları yenə dumandı // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2001, №1-4, s.104-109.
2. Azərbaycanın mətbəx mədəniyyətinə erməni təcavüzü // Dirçəliş – XXI əsr, Bakı, 2002, №54, s.182-195.
3. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında erməni vandalizmi // AMEA Fəlsəfə kafedrasının təşkil etdiyi aspirant və dissertantların elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 2002, s.87-90.
4. Qədim türbələrin acı taleyi // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2002, №1-2, s.104-106.
5. Heç deməzsən əriməyin nədəndir // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2002, №3-4, s.137-141.
6. Əsgəran qalası // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2003, №1-4, s.71-76.
7. Ermeni terrorunun kurbanı olan Azərbaycan mezar tasları // Azərbaycanın panoraması, Uğur Matbaacılık, İstanbul, 2008, №4, s.36-39.
8. İşğal olunmuş abidə - Qaraköpəktəpə // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2009, №1, s.144-149.
9. The grave monuments of Azerbaijan affected by armenian vandalism // Azerbaijan and azerbaijans, Baku, 2012, №3-4 Vol. 113-114, p.44-48.
10. Ermeni tahrifatına maruz kalan Azərbaycan mezar tasları // Kafkas Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü dergisi, Kars, 2012, №9, s.29-36.
11. Gəncəsər məbəəd kompleksi // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2013, №1, s.213-218.
12. Heydər Əliyevin erməni separatizminə və fitnəkarlığına qarşı siyasi mübarizəsi // Qərb Universiteti Elmi Xəbərlər. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş konfrans materialları əsasında xüsusi buraxılış, Bakı, 2013, №1, s.145-156.

«Армянский вандализм на оккупированных территориях Азербайджанской Республики (1991-2010 гг.)»

РЕЗЮМЕ

В конце 80-х годов XX века возник один из самых сложных конфликтов нашего времени — армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт. В результате при политическом и военном содействии Российской Федерации армянскими вооруженными силами были оккупированы являющиеся неотъемлемой частью Азербайджана Нагорный Карабах и смежные с ним 7 районов. В результате оккупации около 1 миллиона мирных жителей Азербайджанской Республики стали беженцами и вынужденными переселенцами на собственной земле, ограблены и уничтожены материальные и культурные, природные богатства. Города, села превратились в руины, исторические памятники разрушены. Азербайджан, в течении XX столетия неоднократно подвергшийся армянскому вандализму до сегодняшнего времени переживает его горькие последствия.

Исследование такого целенаправленного акта вандализма, осуществленного армянами, создает необходимость разработки данной работы.

Диссертация состоит из введения, трех глав, вывода и перечня использованной литературы.

В введении рассматривается обоснование актуальности, уровень разработки и источниковедческая база темы, указывается научная значимость, новизна работы.

I глава диссертации называется «Территориальные претензии Армении к Азербайджанской Республики и возникновение нагорно-карабахского конфликта». Здесь рассказывается о территориальных претензиях Армении к Азербайджану, возникновении нагорно-карабахского конфликта, а также военной агрессии Армении против Азербайджана, о ходе военных операций и его тяжелых последствиях.

II глава называется «Уничтожение экономической инфраструктуры и материально-культурных памятников на территориях Азербайджанской Республики, оккупированных в результате военной агрессии Армении». В данном разделе исследуются вопросы целенаправленного акта вандализма материально-культурных памятников и уничтожение экономической инфраструктуры Азербайджана.

III глава диссертации называется «Тяжелые последствия ущерба,

нанесенного природе и экологии Азербайджанской Республики в результате оккупации Армении». В данном разделе исследуется ущерб, нанесенный природе и экологии, также ущерб, нанесенный близким к оккупированным территориям Азербайджана и граничащим с Арменией регионам.

В заключительной части диссертационной работы подводятся итоги основным предположениям вытекающим из содержания исследования и обобщаются результаты.

Armenian vandalism in the occupied territories of Azerbaijan Republic (1991- 2010 years)

R E S U M E

At the end of the 80s of the XX century arisen one of the gross conflicts of nowadays – conflict between Armenia-Azerbaijan Mountainous Garabagh. As a result of the political and military support of the Russian Federation the integral part of Azerbaijan-Mountainous Garabagh and 7 adjacent districts were occupied by Armenian military forces. Aftermath about 1 million civilians became refugees in their motherland, and their material, cultural and natural resources were plundered, their towns and villages were ruined and historical monuments were destroyed. Azerbaijan that had undergone the Armenians vandalism for several times during the XX century is still living with its bitter results.

The study of such purposeful act of vandalism carried out by Armenians makes necessary the development of this work.

The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion and list of references.

In the introduction is examined the urgency, level of development and source base of the theme, and is specified the scientific significance and novelty of the work.

Chapter I of the dissertation is entitled as “The Armenian territorial claims against Azerbaijan Republic and the emergence of the Nagorno-Karabakh conflict.” Here is spoken about the Armenian territorial claims against Azerbaijan, occurrence of the Nagorno-Karabakh conflict, as well as the military aggression of Armenia against Azerbaijan, the course of military operations and gross consequences of it.

Chapter II is entitled as “The destruction of the economic infrastructure and material and cultural monuments on the territory of the Republic of Azerbaijan, occupied as a result of Armenian aggression. In this section are researched issues of targeted act of vandalism of material and cultural monuments of Azerbaijan.

Chapter III of the dissertation is entitled as “The grave consequences of damage to nature and ecology of the Republic of Azerbaijan as a result of the occupation of Armenia”. In this section is investigated the damage to nature and the environment, as well as the damage to the districts close to the occupied territories of Azerbaijan and bordering regions with Armenia.

In the conclusion of the dissertation the main assumptions arising from the content of the research work are summarized, and the results are generalized.

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 1,75.
Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ФАРИДА АФТАНДИЛ ГЫЗЫ АСЛАНОВА

**АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ НА ОККУПИРОВАННЫХ
ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
(1991-2010 гг.)**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ-2014